

DİLÇİLİK LINGUISTICS ЛИНГВИСТИКА

UOT 81.

Lalə Məmmədova
Bakı Dövlət Universiteti
lale.mamadova@bsu.edu.az

FARS DİLİNDƏ FEİLLƏRİN KOQNİTİV XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *Fars dili, koqnitiv dilçilik, feil, semantika, koqnitiv xüsusiyyətlər*

Key words: *Persian language, cognitive linguistics, verb, semantic, cognitive features*

Ключевые слова: *персидский язык, когнитивная лингвистика, глагол, семантика, когнитивные особенности*

Feillər aid olduqları dilin daxili strukturunu, inkişafını və özünəməxsusluğunu ən çox və ən aydın şəkildə ifadə edə bilən yarıdır. Məhz buna görə də dillərin ən az dəyişən qatı feillərdir. Fars dilində geniş və mürəkkəb struktura malik feil sistemi mövcuddur. Müəyyən önsəkilçilər vasitəsilə sadə feillərdən düzəltmə feillər yaranmışdır və bu önsəkilçilərin əksəriyyəti öz qədim formasından uzaqlaşmış və bu gün fərqli formalarda saxlanılmışdır, o cümlədən onlardan bir çoxları dilin ilkin inkişaf mərhələlərində müstəqil söz olmuşlar.

Mürəkkəb feillər isə ad və feil hissəsi olmaqla iki hissədən ibarət olurlar. Feillərin ad hissəsi qismində demək olar ki, bütün nitq hissələri çıxış edə bilirlər. Mürəkkəb feillər öz həqiqi mənalari ilə yanaşı, məcazi mənalari da ifadə edə bilirlər. Bu zaman ikinci tərəf kimi çıxış edən feil hissəsindəki sözlər müxtəlif məcazi məna çalarları yaratmış olurlar.

Fars dilində feillərin məna cəhətdən çoxaspektli təhlili, təsirlilik cəhətdən bölünməsi, məlum və məchul növdə müşahidə olunan fərqli xüsusiyyətlərinin nəzərdən keçirilməsi feilləri bol material ehtiva edən, mürəkkəb strukturlu dil vahidi kimi qarşımıza çıxarır. Qeyd edək ki, bütün bu fərqliliklər fars dilində feilin koqnitiv cəhətdən tədqiqini də maraqlı mövzu kimi

şərtləndirir. “Koqnitiv elmlərin uğurlu və fəal sahələrdən biri kimi tanınmasına baxmayaraq XXI əsrin əvvəllərində alimlər beyinin iş prinsipi barədə hələ az məlumatlı olduqlarını etiraf edirlər. Yaddaş və ya dil kimi əsas insan bacarıqlarını təmin edən mental proseslər haqqında fundamental fikir ayrılığı mövcuddur” [7, s. 162]. Bu gün koqnitiv dilçilik dilçilik elminin ən aktual sahələrindən olmaqla yanaşı yaxşı öyrənilmişdir və bütün cəhətləri sistemli şəkildə müəyyən olunmuşdur.

“Koqnitiv dilçiliyin meydana gəlməsi qismən keçən əsrin 70-ci illərində dilçilik nəzəriyyələrində xüsusilə Qərbdə) hökm sürən semantikaya etinasızlığa bir reaksiya oldu. Buna görə də semantika koqnitiv dilçilik tədqiqatlarında əsas rol oynayır və dilin işlənməsində aparıcı qüvvə kimi nəzərdən keçirilir” [1, s. 72].

Fars dilində feilin əsasını təşkil edən 3 xüsusiyyətə görə qısa müddətlidir ya yox; konkret sonluq ifadə edib etməməsinə görə; prosesdə sonlanma bildirir ya yox) onu bir neçə qrupa bölürlər. **Fəaliyyət bildirən feillər** davamlılıq ifadə edir. Məsələn:

دویدن dəvidən) qaçmaq; قدم زدن gəzmək, addımlamaq).

Tədqiqat bildirən feillər: نامه نوشتن məktub yazmaq); ساختن düzəltmək);

Nəticə ifadə edən feillər: یافتن tapmaq), رسیدن çatmaq);

Ani baş verən prosesləri bildirən feillər: عطسه کردن asqırmaq), پر زدن qanadlanmaq); statik feillər: داشتن malik olmaq), دوست داشتن sevmək).

Qeyd edək ki, bu, Vendler nəzəriyyəsi adlanır **16**), lakin onu birmənalı olaraq qəbul etməyənlər də vardır. H. Verkuyl və H. Svart **9**) belə bildirirlər ki, feillər öz təbiətləri etibarilə sabit və daxili simvolik mənaya malik deyilərlər, hətta mümkündür ki, hər feil müəyyən bir şəraitdə müxtəlif mənə ifadə edə bilsin. Məsələn, yazmaq نوشتن) feili ilə düzələn cümlələrə nəzər salaq:

او نامه می نویسد

O, məktub yazır)

1. Bu feil qeyri-konkret daxili arqumentlər gətirildikdə, fəaliyyət bildirə bilir:

Burada kiminsə məktubu yazması qeyri-konkret daxili arqument gətirildikdə, fəaliyyət ifadə etmiş olur.

2. Eyni cümlə ilə məktubu yazmağı sonu olmayan, son bildirməyən fəaliyyət qismində ifadə etmək mümkündür.

3. sonqoşmasından istifadə etməklə eyni cümlənin ifadə etdiyi mənələrə nəzər salaq:

او نامه را می نویسد

O, məktubu yazır)

Bu zaman feil növbəti dəfə daxili konkret bir argument sayəsində tədqiqi feilə çevrilir. Başqa sözlə, konkret sonluq nəzərdə tutulan xüsusi bir məktubun yazılmasını bildirmiş olur. Bu proses feillərin dəyişməsinin mahiyyətini açıq şəkildə göstərir.

Koqnitiv semantikada nəzəri problemlərin həllinin aradan qaldırılması üçün klassik nəzəriyyələr tətbiq edilir. Hər bir dilin xüsusi koqnitiv imkanları vardır və bu imkanları dil daşıyıcılarının ixtiyarına verir. Onların köməyi ilə müxtəlif üsullar və addımlarla feilləri konseptuallaşdırmağa bilər. Bu səbəbdən bəzən eyni bir feil müxtəlif şəkillərdə və formalarda fərqlənə bilər. Bu koqnitiv, izahı yanlış ifadə olunmuş imkanlar dil daşıyıcısını ona yönəldir ki, feilin hər hansı bir hadisə bildirməyə yönəlmiş quruluşunu yanlış şəkildə izah etsin.

Fars dilində feillərin öyrənilmə vəziyyəti. Hər bir feilin növ, zaman, şəxs, əlamət kimi xüsusiyyətləri vardır. Bu xüsusiyyətlərin hər birinin xarici və semantik cəhətləri vardır və onlar feillərin təbiətini və funksiyalarını izah edirlər. Bu günə qədər Ə. Şəfai (1984), X. Fərşidvərd (1969, s. 120; 2003, s. 381), Əli Əşrəf Sadiqi və Qulam Rza Ərzəng (1982, s. 6-7), Xosrov Natel Xanlari (1987, s. 30), Əhməd Givi (2001, II cild), Kamyar Vahidyan və Qulamrza Omrani (1386) kimi İran tədqiqatçıları feilin şəkillərini tədqiq etmiş və onu 6 qrupa ayırmışlar. Bu qruplar mübtəda-xəbər uzlaşması, feilin şərt bildirməsi feilin şərt şəkli), feilin əmri bildirməsi əmr şəkli), feildən yaranan sifət kimi işlənən sözlər, məsdər olaraq müəyyənləşdirilmişdir. Lakin qeyd edək ki, sonrakı onilliklərdə yazılan əsərlər (Əxlaqi 1377), Səfəvi (1380), Təlqani (2008), Hüseyini (2005), Amuzadə, Təvəngər (2011), Ağaqolzadə & Abbasi (2012), Dərzi (2015), Elxanipur (2015)) göstərdilər ki, bu sahədə istiqamətlər və aspektlər ənənəvidən müasir baxışa doğru yönəlmişdir. Bu kimi tədqiqatçıların araşdırmaları özündən sonrakı alimlərə perspektivləri feilin növünü və modallığını nəzərə almaqla şərh etməyə və yanaşmağa doğru istiqamətləndirmişdir.

Əlavə olaraq, bütün təsirə malik variantlar morfolojiya, semantika, sintaktika kimi müxtəlif dil səviyyələrində əmr formasında işləndikdə feil növü kimi hesaba alınmalıdır.

Fars dilində feilin əmr formasının koqnitiv xüsusiyyətləri. Fars dilində feilin əsas xüsusiyyətlərindən danışarkən əmr formasında olan feilləri xüsusi araşdırmaq lazım gəlir. Fars dilində feilin əmr şəklinin forması və mənası arasında fərq vardır və bu fərq koqnitiv dilçiliyin subnəzəriyyələrindən olan prototip nəzəriyyəyə əsaslanır. Ümumilikdə, əmr forması əmr, göstəriş, xahiş, dua ilə bağlı, o cümlədən təklif bildirən və digər mənalı sözləri bildirir. Fars dili kimi bir sıra dillərdə əmr feilləri, modal feillər, isimlər, sifətlər və zərflər feilin əmr şəklini formalaşdırırlar. Əlavə olaraq qeyd edilə

bilər ki, önqoşma, bütün bir paraqraf, hətta bəzi qeyri-verbal işarələr belə müəyyən situativ məzmununda əmri ehtiva edə bilər.

Əmr cümlələri aid olduqları dillərdə öz cümlə quruluşlarına görə digər dillərdən fərqlənir və özlərinə məxsus sintaktik, morfoloji quruluşları və əsas feilləri olur. Əmr cümlələrində məlum olan subyekt işlənmir burada subyektin nəqletmə funksiyasını daşdığı bəzi məzmunlar istisna edilə bilər) və ya bu mənada əsas feil, ya da vurğulanmış söz çıxış edir. Bir çox dillərdə bu zaman modal sözlərdən istifadə olunmur. J.Kristal bildirir ki, əmr forması feil formaları, cümlələr, cümlə növlərinin əmrlə ifadə olunmasına əsaslanır, məsələn: “go away” [4, s. 227]. Əmr formasının onu digər cümlə növlərini fərqləndirən çoxlu formal cəhətləri vardır. Belə görünür ki, cümlə səviyyəsində əmr forması məhdud feil diapazonunu, məzmununda dəyişkənliyi nəzərdə tutur. Belə bir nəticə də əldə edilir ki, koqnitiv linqvistik yanaşma elə orijinal dil istifadəsinə əsaslanmalıdır ki, onun nəticəsi təkrar oluna bilsin. Məhz bu baxımdan, hər hansı dil hadisəsi ilə bağlı araşdırma edən kəs dil korpusunu məlumat mənbəyi kimi öyrənməyə üstünlük verir.

Koqnitiv dilçilik yanaşmasına əsasən dil koqnitiv sistemin bir hissəsidir və dilin sintaktik strukturu ayrıca tədqiq edilə bilməz, daha doğrusu bütün təsiredici faktorlar müxtəlif dil aspektlərindən hesaba alınmalıdır. Semantik cəhətdən əmr cümlələri qaydalara uyğun olaraq bir sıra dillərdə əmrləri ifadə edə bilirlər. Fars dili də belə dillərdən biridir.

Fars dilində bir çox digər dillərdə olduğu kimi, köməkçi feillər, yarım-modal feillər, leksik feillər, isimlər, sifətlər, zərflər və şərt bildirən bəzi dil elementləri əmr şəklini formalaşdırma bilirlər. Müxtəlif dillərdə əmr formasında olan dil vahidlərinin sayı kifayət qədərdir, lakin onlar müsbət və mənfi əmrlər olmaqla iki yerə bölünürlər. Müxtəlif variantda ifadə olunmuş dəvət, əmr xarakterli sözlər istənilən mətn hissəsi çərçivəsində müqayisə edildikdə, digər kateqoriyaya daxil diqqət çəkmə, salamlama, təklif, təhdid və bu mənalı sözlərlə müqayisədə üstünlük təşkil edir. Dil korpusunda bu halın müşahidə edilməsi onunla izah olunur ki, mətn çərçivəsində obrazlar arasında təbii dialoqlar dilin daxili təbiətindən irəli gələrək qeyri-ixtiyari olaraq əmr cümlələrindən təşkil olunur və bu da prototip nəzəriyyəsini təsdiq edir.

Fars dilində sadə feillərin koqnitiv xüsusiyyətləri. Fars dilində feillərin özünəməxsus cəhətlərindən biri də budur ki, bir sıra sadə feillər koqnitiv faktorlar nəzərə alındıqda, polisemik proses formalaşdırma bilər. Qeyd edək ki, sadə feilin belə polisemiya yaratması təsadüfi proses deyildir. Bir sıra müəlliflər verbal elementin dil prosesində müxtəlif məna yaratmasını sözlərin semantik xüsusiyyətlərinin koqnitiv cəhətləri və mövcud metodoloji fərqlərlə əlaqələndirirlər. Fars dilində bənzər polisemiya yaradan sadə feillə-

rin sayı elə də çox deyildir, halbuki, fransız və ingilis dillərində bənzər sadə feillərin sayı kifayət qədərdir. Sadə feillərin çoxmənalılığını təhlil etdikdə, kateqoriyalaşdırma, təsvir sxemləri, prototip və radial şəbəkə kimi üsullardan istifadə olunur və bu üsulların hamısı koqnitiv dilçilik üçün mərkəzi məsələlərdən hesab olunur. Bu üsulların tətbiqindən sonra belə nəticə əldə edilmişdir ki, insanların fiziki, maddi təcrübəsi, tendensiyalar onların konseptuallaşdırma tərzinə və polisemik feilləri başa düşməsinə təsir göstərir. Eyni zamanda prototipin ən yaxşı funksiyasının polisemiya olduğu da bu prosesdə aşkar olunmuşdur.

Fars dilində ən işlək feillərdən olan “افتادن” feilinin koqnitiv xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirək. Hafız Şirazinin aşağıdakı beytinə baxaq:

18) هر که در دایره گردش ایام افتاد چه کند کز پی دوران نرود چون پرگار

Bu beytdə “افتادن” sözü “giriftar olmaq” mənasına gəlir və məhz bu seçilən nümunə sübut edir ki, fars dilində fərd düşdüyü vəziyyəti ifadə etmək üçün öz beynində saxladığı həcm sxemlərindən istifadə edir. Başqa sözlə, biz dilimizdə mövcud bir sıra məfhumların ifadəsi üçün müəyyən həcm ayırmış oluruq. Qeyd edək ki, “افتادن” düşmək, yıxılmaq) feilinin məna çoxluğu olduqca geniş mövzudur və yazılanlarla məhdudlaşmır. Bənzər müxtəliflik və koqnitiv fərqlənmə fars dilinin demək olar ki, bütün sadə feillərində müşahidə olunur.

Fars dilində mürəkkəb feillərin koqnitiv xüsusiyyətləri. Fars dilində mürəkkəb predikatlar digər feil yarımqruplarına nisbətən çox az öyrənilmişdir. Dilçilikdə irəli sürülən fikirlərdən biri bundan ibarətdir ki, mürəkkəb predikatlar daxiletmə prosesinin birbaşa və ya qeyri-müstəqim nəticəsi hesab oluna bilər. Burada daxiletmə prosesinə nominallar, sifətlər və önqoşmalı ifadələr daxil edilir. Bu proses koqnitiv qrammatika nəzəriyyələrinin bir sıra vasitələri ilə izah edilir və mürəkkəb predikatların tam cümlələrdən yarandığı, daha sonra isə birləşmə prosesinə qoşularaq qeyri-verbal və verbal elementlərin cümlələrdən kənarda seçildiyi və mürəkkəb predikat olaraq tamamlandığı qeyd olunur. Belə bir təxmini inkişaf prosesində feillə bağlı mübahisə təsadüfi olaraq ötürülür və feil tamamlayıcısı və ya yüksək koqnitiv əlamətlərə malik əlavə də bu prosesə daxil edilir.

Fars dilində mürəkkəb feillərin koqnitiv xüsusiyyətlərindən danışarkən, sadə feildən təşkil edilmiş mürəkkəb feillərə fokuslanmaq lazım gəlir. Belə feillərdən biri fars dilində olduqca sıx işlənmə tezliyinə malik کردن kərdən) “etmək” feilidir. Bu feil çoxsaylı mürəkkəb feillərin yaranmasında iştirak edir. Bu sadə feil çoxsaylı müxtəlif mürəkkəb mənalı keçidlər yarada bilər. Bundan başqa, mürəkkəb predikatlar həm də danışanları müəyyən dil

sxemə ilə təmin edir və bu sxem vasitəsilə sadə feildən yaranmış digər mürəkkəb feillər öz təsdiqini tapa bilir.

Məlum olduğu üzrə sadə feillərdən düzəlmiş mürəkkəb predikatların müxtəlif növləri vardır. Bu növ müxtəlifliyini nəzərə alaraq deyə bilərik ki, sadə feillərin semantik yeniliyi iki mümkün variantdan birində özünü doğruldur və bu isə sadə feil əsasında formalaşmış mürəkkəb feilin necə formalaşdığından asılı olur:

I. Tərkibi keçidlərin birbaşa tətbiqi. Bu hal qeyri-mümkündür və vəziyyət belə olduqda, sadə feilin semantikasi əsas və ya onun vasitəsilə yaranmış feilin əsasında formalaşmış elementə bərabər olmuş olur. Nümunə olaraq امتحان دادن – imtahan vermək; خواب رفتن – yuxuya getmək, لانه کردن – yuva qurmaq feillərini göstərmək mümkündür;

II. Tərkibi keçidlərin bilavasitə tətbiqi. Bu hal yalnız sisteməlik sxem vasitəsilə mümkündür. Bu halda sadə feilin semantik yararlılığı aid olduğu sxemin struktural mənasında öz həllini tapa bilmir. Nümunə olaraq ایمیل زدن e-mail yazmaq) feili göstərilə bilər. Burada sadə feilin زدن zədən) “vurmaq” mənası ilə hər hansı bir bağlılığı yoxdur, lakin bununla belə “əlaqə yaratmaq” mənasını bu sxem vasitəsilə bildirir: X + zədən. Bu sxem isə زدن تلگراف teleqraf zədən) birləşməsindən yaranmış və onun əsasında formalaşmışdır. Tərkibi feil isimdən yaradılmış feildir və buradakı sadə feil qeyri-verbal elementi verballaşdırmaq məqsədi güdür. Bu halda sadə feilin semantik yararlılığı predikata prosessual mənə əlavə etməkdir.

Koqnitiv yanaşmaya əsasən dil koqnisisiya prosesinin tərkibi hissəsidir və bu da sosial-mədəni, fiziki-məntiqi, kommunikativ, funksional yanaşma ilə qarşılıqlı əlaqədə öz əksini tapır. Bu əskolunma prosesi qavrama, koqnitiv inkişaf və mental proses kontekstində başa düşülə bilər. Deyilənlər belə nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, fars dilində feillərin koqnitiv xüsusiyyətləri təsadüfi proses olmayıb feillərin semantik qiymətləndirilməsinə təsir göstərən koqnitiv xüsusiyyətlərinə və metodoloji fərqlərə əsaslanmaqdadır.

Bu məqsədlə feillər fəaliyyət, tədqiqat, nəticə və ani proseslər bildirən və digər semantik yarımqruplara daxil edilməklə onların mənə xüsusiyyətləri və ifadə vasitələri müxtəlif dil səviyyələrində araşdırılmışdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Məmmədov, A. Dilçiliyin müasir problemləri/A. Məmmədov. – Bakı: ADU nəşriyyatı, – 2008. 91 s.
2. Amouzadeh, M. and Tavangar, M. and Shahnasari, Subjective modality in Persian and English parallel texts, in Subjectivity in Language and Discourse,

- Nicole Baumgarten, Inke Du Bois and Julian House. eds. PP. 245-266. East Sussex: Emerald Group Publishing, 2012.
3. Croft W. Cruse Alan D. Cognitive linguistics. Cambridge: Cambridge University Press. 2004.
 4. Crystal D. A dictionary of linguistics and phonetics. Oxford: Blackwell Publisher, 2004.
 5. Declerck R. 1979a. "On the Progressive and the 'Imperfective Paradox'". *Linguistics and Philosophy* 3:267-272.
 6. Elkhanipour N. Adjective in Persian Language. Tehran: Markaz publication. 2015.
 7. Fahnstock, J. Rhetoric in the age of cognitive science // – New York: The viability of rhetoric, – 2005. – p.159-179.
 8. Giwi A. Historical Grammar of Verb. Vol. 2, 1st Ed., Tehran: 2001. Qatreh Pubs.
 9. Henriette De Swart, Verkuyl H. Lecture Notes of the 11th European Summer School in Logic, Language and Information (ESSLLI), Tense and aspect in sentence and discourse, 1999/8.
 10. Jensen B. Imperatives in English and Scandinavian. PHD Thesis, University of Oxford. 2003.
 11. Lakoff G. Categories and cognitive modals. Tries Series. 1982. Linguistics Agency University Trier.
 12. Lakoff G., Thompson H. Introduction to cognitive grammar in proceedings of the 1st Annual of Berkeley Linguistics Society. Berkeley Linguistic Society: 1975. Pp. 295-313
 13. Safavi K. Introduction on Semantics. Tehran: Islamic Art Institute, 1380.
 14. Talghanai H. Aspect, Mood , Negation in Persian language. Canada: Toronto University. 2008.
 15. Vlach F. "Temporal Adverbials, Tenses and the Perfect". 1993.
 16. Vendler Z. *The Philosophical Review*. Vol. 66, No. 2 Apr., 1957), pp. 143-160 (18 pages). Published By: Duke University Press
 17. Verkuyl H. J. On the Compositional Nature of the Aspects. Dordrecht: 1972. Reidel.

İnternet mənbələri:

18. <https://ganjoor.net/hafez/ghazal/sh111>
19. <https://www.cambridge.org/core/journals/journal-of-linguistics/article/abs/ronald-w-langacker-cognitive-grammar-a-basic-introduction-oxford-oxford-university-press-2008-pp-x562/E2B2206E40E839C7D7A7F4A08E24D098>
20. <https://www.proquest.com/docview/196374290>

Lala Mammadova

Summary
Cognitive features of the verbs in Persian language

Cognitive aspect prevails in the current issues in linguistics, which intensively searches for new approaches in the theory and philosophy of language. It therefore stresses the need for adopting a purely cognitive approach to the study of any linguistic unit. The cognitive-oriented study of Persian language has also become a mainstream trend among the researchers. In this connection, the verb in Persian language has drawn a considerable interest for its unique status as one of the pillars of Persian language and its well-preserved identity.

The article aims to explore the cognitive features of the simple, derivative and compound verbs and also the non-finite form (infinitive) of the verb, as well as its relevance-irrelevance to various grammatical categories in Persian. For this purpose, the verbs have been classified under the semantic subgroups expressing action, research, result, sudden processes, etc.), as well as their semantic peculiarities and the ways of expression have been analysed based on different levels of language.

Лала Мамедова

Резюме
Когнитивные особенности глаголов в персидском языке

Когнитивный аспект стал доминирующим в современной лингвистике, которая находится в поисках новых подходов к теории и философии языка. Данное обстоятельство обуславливает исследование когнитивных особенностей единиц языка. С этой точки зрения исследования в области персидского языка являются не исключением. Особый интерес вызывает исследование когнитивных особенностей глагола в персидском языке, который рассматривается как один из столбов персидского языка сохранивший свою идентичность.

Статья посвящена исследованию когнитивных особенностей простых, производных и сложных глаголов, а также инфинитива в персидском языке. Одновременно целью также является определение их соответствия- не соответствия различным грамматическим категориям персидского языка.

С этой целью глаголы были отнесены к различным семантическим подгруппам выражающие действие, исследование, результат, внезапный процесс и т.д.), а также исследованы их семантические особенности и способы выражения на различных уровнях языка.

Rəyçi: f.f.d., dos. J.Qəribova

Redaksiyaya daxil olma: 12.01.2022

Təkrar işlənməyə göndərilmə: 05.02.2022

Çapa qəbul olunma: 12.03.2022